

PRÓZA

IRODALMI KÖRUTAZÁS

HÁROM ÚTINAPLÓ — SÖTÉR ISTVÁN: VACSORA CARMELBEN;
SZABÓ MAGDA: ZEUSZ KÜSZÖBÉN; SIMON ISTVÁN: FORRÓ ÉGÖV ALATT

Az utazások — egyúttal tehát az útleírások — korát éljük. A háború, majd az azt követő természetes, később mesterséges elzártság lefojtotta a vándorlási lázat, amely most oly forró hőfokon tart hazánkban is százezreket. Később, amikor újra utazhattunk, az írásos élménybeszámolók iránt is jelentkezett újra az igény, amelyet eleinte pusztán *zsurnalisztikai eszközökkel* próbáltak kielégíteni azok, akik erre vállalkoztak. Rövidesen kifogytunk azonban a hírlapírói klisékből, rádöbbenve arra, hogy a főszínes jelenségek mulékony ábrázolására vállalkozva nemcsak az ismétlés veszélye nagy, hanem az eredetiség is másodlagosnak tűnik. Elavultak a „szempontok” is. A kezdetekkor a riportázs-keretek még úgy-ahogy eltűrték a leegyszerűsítő metodikát. Látszólag elegendőnek tűnt néhány érdekesebbnek ítélt látvány hevenyészett, épphogy csak impresszionisztikus visszaadása, játszadozás a rendelkezésre álló kevéske adatmennyiséggel, amit alkalmi összehasonlításra és messzemenő következtetések levonására egyaránt alkalmasnak vélték a műfaj művelői. Pedig nagyon kevés volt ez a lényegmondáshoz: az olvasók hamar beteltek vele. S valahogy így támadt föl az igény az *irodalmi fogantatású utinaplók* iránt. Utóbbiak nem alkalmi használatra készültek. Már szándékaikban is többek akartak lenni afféle bédekker-nél, amely megelégszik a futkosó turista útbaigazításával. Úgy akartak élményeket tolmácsolni, hogy azokat az olvasó is átélhesse, mintegy részesévé váljon mindannak, amit a szerző látott, tapasztalt, s amit kiegészített még tudásával, érzéseivel, gondolataival, következtetéseivel, egyszóval *teljes művé formált*, alkotássá emelt.

A módszerek — amelyek e végeredményhez elvezetnek — természetesen különbözőek lehetnek, s általában különbözőek is. Ahány író, annyiféle szokás — mondhatnánk, és helyénvalónak tűnik ennek hangoztatása esetünkben is, amikor három, olyannyira különböző habitusú, indíttatású, érdeklődési körű alkotó — Szabó Magda, Sötér István és Simon István — művét próbáljuk feltenni ugyanarra a patikamérlegre, abszolút eredményt ugyan nem remélve e mérlegeléstől, de abban azért bizakodva, hogy bizonyos *viszonyító súlykategóriáknak* mégis birtokába jutunk majd.

Szabó Magda költőből lett prózaíróvá. Otthonos műfajából rándult ki — immár másodízben — az útleírásba. Simon István ugyanezt tette. De nála a költészet volt az anyaország. Talán Sötér az egyetlen, akiről elmondhatjuk, hogy otthon érezheti magát ebben a műfajban, bár valaha ő is regényírónak indult, mindazonáltal korán megpróbálkozott az esszével is. A regényíró később — sajnálatosan — elhagगतott benne, de az esszéíráshoz hű maradt, bár ez irányú ambícióit sokszor háttérbe szorította benne a tudós tanulmányíró, a monográfus.

Egy kis — megbocsátható — egyszerűsítéssel tehát állíthatjuk; a külföldi utazások izgalmait így a műfaji kirándulás úti izgalmai is tetézik. Ezek az izgalmak a művet is átjárják, külön érdekességet kölcsönözve neki (különösen Simon István esetében).

Kezdjük talán a közös nevezőre hozható tényezőkkel. Az utazások — időpontilag, Simon egyik utazásától eltekintve — erre az évtizedre esnek. Közös bennük *rövidségük* is. Szabó Magda tán hat hétig bolyongott Görögországban, Simon kiruccanásai se tartottak tovább soha néhány hétnél (Vietnam, Egyiptom, Kuba). Még Sötér tűnik leginkább időmilliomosnak: a Ford Alapítvány

meghívottjaként száz napot töltött az Egyesült Államokban. Persze az írói kirándulásokat nem lehet se naptárral, se rőffel mérni. Az igazi író mindig utazik, ha másként nem, gondolatban. Művek tolmácsolta hatások, összebúvárkodott ismeretanyag segítségével bele tudja (szokta) magát élni a föle esetleg több ezer kilométernyire élő, lélegző életformákba, körülményekbe is. Az irodalom számtalan példáját ismeri ennek, s annak is, hogy egy-egy író évtizedeken át készült arra az útra, amely elvezeti olyan országokba, melyeket szőröstül-bőröstül megismert már, de melyeknek eddig nem lépte át még a határát. Melyik magyar író nem álmódzott olyan országról, ahová egyszer életében még el szeretne (szeretett volna) jutni, hogy *szembesítse érzéseit, kitalációit, következtetéseit a valósággal?!* Ha jól meggondoljuk, közéjük tartoznak ök hárman is, akik a közelmúltban tették le útinaplójukat az irodalom asztalára. Az utazások időtartamának rövidege tehát, mint ellenérv, nem jöhet számításba. Az igazi író röppenésnyi idő alatt is légiónyi cselekvést, látványt, történetést élhet át — esetleg annyit, aminek megérleléséhez, kidolgozásához aztán esetleg évek kellenek. Meg hát fogódzóul ott van az írói fantázia is, a képzelet, a kombinációs készség, amely hiányos, szaggatott élménysorokat is teljessékké tud egészíteni, olyan tökéletességgel restaurálva a hiányzó valóságdarabkákat, s végül olyan egységbe forrasztva, hogy a leggyakorlottabb szem sem tud különbséget tenni közöttük, még kevésbé biztonsággal különválasztani: melyik az átélt élmény, s melyik a fantázia realissá növesztett árnyéka.

E tekintetben Simon István látszik a legegyszerűbb képletnek. Ő maga is mentegetőzve jegyzi meg bevezetőjében, hogy *„Félek a költészet berkéből kilépni: a már begyakorolt módszertani fogások mintha biztonságosabban vezetnék a tollat a verssorok szabályosabb rendjébe, a próza még mindig a bozótos-süppedékes talaj érzését kelti bennem.”* Majd alább: *„Magamnak is talány: sikerült-e a százezer kilométerek úti élményeiből pár órányra sűrítendő emléket megőrizni úgy magamnak, hogy másoknak is láthatóvá tegyem, ha már le is írtam a feledhetetlen élményeket.”*

Sőtér pedig ekként írja körül írói célját: *„Száznapos utazásunk az Egyesült Államokban, csak keresztmetszetet, s keresztmetszetnek is csak hézagokat nyújthatott. Ennek az utazásnak emlékei: állóképek, egyszeri és esetleges tapasztalatok — erejük és gyengeségük épp egyszeriségükben van. Ilyen utazás után még csak azt sem mondhatjuk, hogy jobban ismerjük ezt az országot, mintha hírekből, könyvekből, képekből ismertük volna csupán. Mégis, az utazáson szerzett tapasztalatok sürgetőbben indítják el a gondolkodást, mint a közvetítéssel szerzetek. Persze, ismereteket is nyújtott az utazásunk, de futólágos tájékozódásunknál értékesebbek is, fontosabbak azok a gondolkodási indítékek, melyek megmaradtak belőle. Ez utazás tehát újrakezdődik idehaza, immár a gondolat utazásaként. Az emlék átalakult gondolkodási feladvánnyá — gonddá és töprengéssé. És nem annyira ítélet, mint inkább sejtélem születhetett csak belőle. De a sejtélemnek is megvan a maga ereje és értelme. A valóságnak mindig maradnak olyan elemei, amelyeket csak megsejtenünk lehet. Benyomásaink nem érthették el az extenzív ismeretek szintjét, mégis, élénk benyomásoknak bizonyultak, tehát olyan jelzéseknek, melyek erőteljesebben kiváltották a gondolatot... Ez a könyv nem ismereteket közöl, hanem benyomásokat, s a nyomukban támadó gondolatmeneteket”...*

Szabó Magda nem él ilyesfajta előszó-lehetőségekkel. Ő rögvest fejest ugrasztja az olvasót, az események közepébe. Tehát a különbségek felsorolásával folytathatjuk. Ő *„regényes” útinaplót ír, a szó tényleges értelmében. A görögországi kirándulás látványlényeibe minduntalan belejátszatja saját személységét, egyúttal tehát mindazt, ami vele kapcsolatban történik. S tudjuk, hogy az emberrel általában ritkán történnek jelentős dolgok, még egy ilyen kiránduláson se nagyon. A regényekből jól ismert Szabó Magda-i szerkesztés-technikával találkozhatunk itt is — vagy legalább az elemeivel. *Lényeges és látszólag lényegtelen dolgok egymás mellett futtatása, egyes tények, tárgyak, események motívummá emelése, szándékos elhallgatása, újra szerepeltetése. S mindez egységbe forrasztva egy gazdagon áradó stílussal, amely nemcsak az árnyalatokat ismeri jól, hanem bonyolultsága ellenére a természetesség erejével hat.**

Sőtér módszere teljesen más, amint idézett soraiban már önleplező módon vallott is erről. Ő a franciás eleganciájú esszé híve: egyrészt gondolati árnyaltságával akar hatni, másrészt választékos stílusával. Ezt a stílust képgazdagság, intellektuális mértéktartás jellemzi. Ha hasonlattal akarnánk élni, talán megkockáztathatnánk: ő, mint esszéista egy, az eredetnél mélyenszántóbban gondolkodó és elemző Márai, aki visszafogottabban fogalmaz Krúdynál. (Bár tegyük

mindjárt hozzá, bármily leleményesek, az igazságnak csak elemeit tartalmazhatják az efféle hasonlatok.) Mindenesetre *Sötér stílusa sajátos ötvözete a tényrögzítő realizmusnak és a szürrealisztikus fogantatású — eredetű — képzadagságnak*. Am tegyük hozzá rögvest: a mai, fiatalabb olvasó számára kissé túldíszítettnek, túlságosan kiszámítottnak, megformáltnak hat, ami ebben a relációban nem föltétlenül erénye. Kétségtelen: ha igazságosak és őszinték akarunk lenni, kimondhatjuk: *a reális megítélés szerint is egy icipicit meghaladott stíluseszménynek tűnik, amit Sötér képvisel, megvalósít*.

Simon pontosan az ellentéte ebben. Ő, a költő, a zárt formákat érzi alkalmasnak a szárnyaláshoz. Így a próza lazább közegében lényegesen óvatosabban mozog: minél egyszerűbb megoldásokra törekszik, többnyire lehetőleg csak a látvány, a tények rögzítésére, s arra a néhány mértéktartóan általánosító következtetésre, *amely azért mindvégig teljes terjedelmében kapcsolatban marad azzal a valósággyaggal, amelyből elvonták*. Az óvatosság végezetül erénynek bizonyul. Korunk, művészetünk — mai normatíváink szerint — szereti a sallangtalanságot, a visszafogottan ábrázolt hétköznapit. Erejét éppen abban véli megtalálni: minthogy a dolgokban magukban rejlik önnön varázsuk, ezért nem kell mást csinálnunk, mint közreadnunk őket, hogy ez a varázs kiáramolhasson belőlük — nem kell tehát földíszítenünk őket érzéseinkkel, asszociációinkkal stb., mint egy karácsonyfát. Így *egyszerűségével Simon ér leginkább célhoz*. Ő ráadásul költő is. S ahol szükségét érzi, ott áttérhet az egymás alá írt sorok zárt rendjére. Így amit esetleg nem tudott a próza folyamatosságában ábrázolni, azt kifejezheti a líra nyelvén. És érdekes módon ezek a rafináltan egyszerű versek is másként hatnak — betétként — a próza közegében: *valahogy bonyolultabbnak és teljesebbnek, mint a Simon-versek egyébként, önállóan*. Szabó Magdánál egyetlen mondatban is rengeteg minden történik: *„Rengeteg apró-bolt van itt is, a franciák, az amerikaiak vásárolnak, igazán itt barátokozunk össze a norvég kislányokkal, akik közül a nagyobbik tegnap a melltartóját nyomozta Naupliában, ettől fogva hűséges asztaltársaink lesznek egész úton.*” S így megy ez, tíz, száz oldalakon át, olyan iramban, hogy szinte beleszédül az olvasó. „Ütjegyzetek” olvasható a cím alatt, műfaji megjelölésként. Nos az ütiélmények néha háttérbe szorulnak az olyan események mögött, amelyek bárhol megtörténhettek volna. Igaz, különben jól megírtak, s előtérbe nyomakodásuk csak akkor minősíthető hibának, ha szigorúan ragaszkodunk ahhoz, hogy az ütjegyzeteknek feltétlenül és kizárólag a föllelhető műemlékek, nevezetes helyek leírását kell tartalmazniuk. Bár az író ezzel se marad adósunk. Szépszerével sort kerít a művészettörténetekből, irodalmi alkotásokból ismert nevezetes helyek, műemlékek, valamint a hozzájuk kapcsolódó történelmi események, mondák, regék ismertetésére, betartva a játékszabályokat, nem hagyva ki semmit, ami az érték szempontjából lényeges. Unalmas részletzéssel se válóhatnak. Arányérzéke megővja az ilyenkor szokásos buktatóktól: a sznob ájuldozástól, a tudóskodóan száraz precizitástól, a romantikus lelkendezéstől. Mégis valahogy úgy érezzük, sokszor mintha a rutin vezetné tollát, amikor papírra veti ezeket a gondos érzéssel megszerkesztett helyzetrajzokat. Ráadásul túl sokszor és túl állandóan játszatja bele egyéniségét mindenbe. Hogy félre ne érthessenek, ezért igyekszem egészen világosan beszélni: *valahogy túlságosan „szabómagdás” lesz mindig minden Görögországban*; ami egy bizonyos fokig, mint írói teljesítmény fölfogható erénynek is, azon túl viszont kissé terhes az olvasó számára, s ahogy kezdi maga mögött hagyni a könyv nagyobbik felét, egyre inkább az lesz.

Sötér sokszor és sokat épít élmények, benyomások továbbgondolására, az asszociációkra. Kétségtelen, hogy *jól megalapozott intellektuális apparátusával sajátos jellegzetességet tud adni az általa ábrázolt dolgok körének*. Mondatai mögül kisejlik a világ sorsáért felelősséget érző, jövőnkért tehát aggódó ember szocialista humanizmusa, amely össze akar gyűjteni, meg akar őrizni és közkinccsé akar tenni minden arra érdemes emberi értéket, legyen az fólhalmozva a világ bármilyen pártállású szegletében. Sokszor megejti az olvasót elemzésének finomsága, következtetéseinek elkötelezett, logikus rendje. Miért van akkor mégis, hogy hiányérzetünk támad olvasás közben, miért van az, hogy a Vacsora Carmelben *inkább részleteivel hat, s nem teljességével*? A valószínűnek tűnő magyarázat szerint föltehetőleg azért, hogy Sötér néhol *túlontúl nagy apparátussal* közelít meg és boncolgat egy-egy felvillanásnyi élményt, amely ettől a művi ráhatástól végül olyanná válik, mintha laboratóriumban preparálták volna. Tehát részint elveszíti életszerűségét, részint viszont szinte lefulladás köré vont asszociációktól, következtetésektől, amelyek újabb és újabb gondolatrétegeket raknak rá, elfödve teljesen lényének eredetiségét. Ami Sötérnek erős-

sége tehát (az elemzés), abban rejlik gyöngeségének forrása is: *hajlik a túl-elemzésre*. Néha arányt téveszt, nem érzi pontosan, hogy mekkora élmény-anyaghoz mekkora gondolkodói, elemzői pluszt adagolhat. Így néha — a csillagoló stílus ellenére is — elszürkül, fáradttá válik, mondhatni: monotonná. S egy kicsit azzá az egész könyv, amely szerkezeti arányaiban is hordja a főtelemített deformációt. Minden részletszépsége, -igazsága, -eredetisége mellett is némiképp túlméretezettnek, -írtnak hat. Különösen akkor válik ez nyilvánvalóvá, amikor a kötet végén néhány hazai képet villant fel: ekkor mintha oxigénnel telítődnek meg a levegő, újra feléled, rögvest megtalálja pontos arányait. Lám, amit nagyszerűen ismer, arról röviden ír, s ezeregyedszerre is tud róla emlékeztetést mondani.

Utazást jelent e három könyv az olvasó, a kritikus számára is. Telve izgal-makkal, meglepetésekkel, s olyhelyt csalódásokkal is. Írói módszerek tájait cserkészi be, elkalandozva a megoldások labirintusában, nemegyszer céltalanul, másszor meg eredmény nélkül visszafordulva. A művek nem kalapok, hogy egymáshoz lehetne hasonlítani őket, ezért az olvasó végül is rokon-, illetve ellenszenvére hagyatkozhat csupán, amikor Simon István rövidlelegetű útirajzaira gondol vissza a legszívesebben, minthogy *bennük vélte föllelni a mon-danivaló, az élmény, a terjedelem jó eloszlású arányát*, ráadásul azt az alkotói magatartást is, amelyet legközelebb érez önmagához. Ez bizony némi elfogult-ságot, részrehajlást föltételez, nem árt tehát becsületesen kimondani. (*Gondolat, 1968; Szépirodalmi, 1968; Magvető, 1969.*)

PAPP ZOLTÁN

ILLÉS ENDRE: SZIGORLAT

A most induló életműsorozat első kötetét a válogatott novellák töltik meg. Nem-csak valamiféle kronológiához igazodó hűség vagy a hatás fokozatosságára számító kiadási terv megnyilatkozása ez az elsőség, benne van az az igazságtevő írói szándék is, mely — a *Krétarajzok* remek íróportréi mellett — az eddiginél erősebb hang-súlyt kíván rakni az oeuvre más műfajaira: így az elbeszélésre, és nem is méltat-lanul. Ma már nemcsak a mélysege és bősége, de irodalomtörténeti jelentősége is mérhető Illés szépprózájának.

A próza — mint Németh László találóan megjegyezte — a legkonzervatívabb az összes műformák között; a stílusirányok hullámváza korántsem forradalmasítja olyan gyorsan, mint a lírát, s megújulása is rendszerint fáziseltolódással valósul meg. A költők a műfajok nadrágszíjparcelláit már a századfordulóra egybeszántották; a prózában hasonló folyamatok — gondoljunk például az esszéregényre vagy a kis-regényre — jó néhány évtizeddel később és mértéktartóbban zajlanak. A műfajok feszes XIX. századi uniformisát az írók kevesebb handabandával és kevésbé ríktó módon szabják-alakítják egyéniségükre, mint a lírikusok. Illés Endre is a próza e megfontolt újítói közé tartozik. Valami hasonlót visz végbe a novellában, mint Németh László a regényben: amit ír, tulajdonképpen tudatnovella, azaz egy bizonyos lélekállapot elemzése; ő is azt vizsgálja, hogy egy-egy cselekvést, valamely emberi magatartást milyen tudati szabályozás vált ki. De ha végigolvassuk a kötet *Ifjúság-ciklusának* írásait, egy másik párhuzamot is megállapíthatunk. Az elbeszélés és ön-életrajz, a valóságábrázolás és a vallomás rokon egymásbajátszását lehetjük föl bennük, mint Illyés emlékező prózájában, például a *Hunok Párizsban* önelemző és szenvedélyes tárgyilagosságában.

Illés Endre szabadgondolkodó a műfajelméletben: a novellát nem szabálynak, nem normának, hanem alakítható gyűjtőfogalomnak tekinti. Határait többek között úgy is tágitja, hogy a megcsontosodott típusokkal: a drámai módon sürített, anek-dotikus csattanójú novellával, illetve a szociográfiai részletezést lírai illúzióban föl-oldó elbeszéléssel szemben — polgárjogot szerez más, jogtalanul lebecsült és igény-telennek tartott műfajoknak is: az életképnek és a rajznak, továbbá a portrénak és a vázlatnak. De tán még ennél is fontosabb megjegyezni, hogy az elbeszélést az esszé okos könnyedségével, játékos szellemességével ojtja be, jellemzéseit legalább annyi írói objektivitással, mint kritikusai szigorral fogalmazza meg. Valóságos és könyvvélmény egymást érlelve-gazdagítja kapcsolódik össze írásaiban: így az *Olasz képek* könyv egyszerre idézi az utazás személyes benyomásait és Thomas Mann Itá-liáját; a *Legenda* — ha a külön tanárnak és egyszemélyben dilettáns költőnek nevet adunk — legalább oly joggal tekinthető novellának, mint irodalmi bírálatnak. Ami a Nyugat első korszakában, például Cholnoky vagy Csáth Géza életművében,